DOI 10.31489/2022HPh4/121-134

ӘОЖ 902/904 (574)

А.Б. Қалыш*, А.Ш. Аққалиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail:kalyshamanzol@gmail.com; aybobek.akkaliyeva@gmail.com)

Батыс Қазақстандағы савромат ескерткіштерінің зерттелу тарихы (ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы хақында)

Мақала Оңтүстік Орал маңындағы савромат ескерткіштерінің зерттелу тарихына арналған, негізінен, ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасу және даму мәселелерін қамтиды. Ерте көшпелілердің тарихы мен географиялық орналасу аймағы туралы деректер антикалық авторлардың еңбектерінен бастап кездеседі. Соның ішінде, грек тарихшысы Геродот сармат тайпаларының Скифияның шығыс шекарасына іргелес жатқан жерлерді мекендегенін «Тарих» атты еңбегінде келтіреді. Жалпы, антикалық әдебиеттер, тақырыбымызға сәйкес келетін савромат-сармат тайпалары туралы құнды мәліметтер береді. Десе де, Орал даласында ерте темір дәуірінде өмір сүрген ежелгі тайпалар ұзақ уақыт бойы зерттелмеген күйінде қалып отырды. Тек, XIX–XX ғасырлардан бастап қана зерттеушілердің назарын өзіне аударта бастайды. Осы уақыт аралығында Ф.Д. Нефедов, И.А. Кастанье, М.И. Ростовцев, Б.Н. Граков, П.С. Рыков, М.К. Қадырбаев және т.б. ғалымдар савромат-сармат мәдениетінің ескерткіштеріне археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, аталмыш мәдениетті зерттеуде үлкен өзгерістер алып келді. Сондай-ақ, 1887 жылы Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының құрылуы — көшпелілер тарихының одан әрі зерттелуіне ықпал етті.

Кілт сөздер: Оңтүстік Орал маңы, ерте көшпелілер мәдениеті, зерттелу тарихы, қалыптасуы, дамуы.

Кіріспе

Ұлы дала белдеуінің орта бөлігін алып жатқан Орал-Қазақстан даласы барлық дәуірлерде Еуразия даласының батыс және шығыс бөліктерін байланыстыратын дәнекер, түйісу аймағы саналды. Зерттеліп отырған аймақ ежелгі кезеңдерде шығыс пен батыстың өзара әрекеттесу динамикасын көрсетті, мұнда дәстүрлер көрінісі бастапқыда батыста пайда болып, шығысқа қарай таралды және кейіннен, керісінше, шығыстан батысқа қарай келді. Соның ішінде, Орал-Қазақстан аймағы арқылы шығыстан батысқа қарай көшпелілердің жаппай қоныс аудару жолдары өтті. Қазақстан даласы арқылы қоныс аударған көшпелілердің белгілі бір жолды таңдауы, негізінен, Орал-Қазақстан өңіріндегі этносаяси жағдайлармен тікелей байланысты болды [1; 7–8].

Бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің біріне жататын ерте көшпелілердің шығу тегіне байланысты зерттеушілер арасында әртүрлі тұжырымдамалар бар. Мысалы, аталмыш аймақтағы көшпелілердің қола дәуірі тайпаларымен сабақтастығын анықтау, б.з.д. VI–I ғасырларда мекен еткен тұрғындар арасындағы қарым-қатынасты зерттеу және сақ-скиф дәуіріндегі тайпалардың қазіргі географиялық картаға орналасу жағдайы туралы деректерді жинақтауға қатысты пікірлері кездеседі.

Соның ішінде, көптеген жылдар бойы ғалымдар арасындағы ең даулы мәселеге — «савромат-сармат» мәдениетінің қалыптасу үдерісі, оның басталу және аяқталу уақыты, мәдениетті құрайтын компоненттері мен біздің заманымызға дейінгі кезеңдерде азиялық Сарматия жерінде орын алған этногенетикалық жағдайларды анықтау жатады.

Негізгі бөлім

Революциядан бұрынғы кезең. Оңтүстік Орал маңын мекен еткен тұрғындарға деген қызығушылық ежелгі уақыттардан бастап байқалады. Соның ішінде, Геродоттың «Тарих» атты төртінші кітабының жартысынан астамы скифтердің көшпелі тайпаларын сипаттауға арналған. Тақырыбымызға сәйкес келетін сармат тайпалары алғаш рет тарихи сахнада пайда болған кезде, олар Скифияның шығыс шекараларына іргелес жатқан жерлерді мекендеген. Бұл туралы Геродот «Танаис (Дон) өзенінің арғы жағында Скифия аймағы аяқталып, он бес күндік жолды құрайтын сарматтардың жері басталады, ол жерде ешқандай ағаш өспейді» деп сипаттайды [2; IV]. Гректер мен римдіктердің көзқарасы бойынша Шығыс Еуропаның оңтүстігінде сармат дәуірінің басталу уақыты Скифияны жаулап алу кезеңімен байланысты. Диодор Сицилийский: «бұл соңғы савроматтар біраз жылдардан соң күшейе

* Хат-хабарларға арналған автор E-mail: *kalyshamanzol@gmail.com*

Buketov University

түсіп, Скифияның едәуір бөлігін жойды да, ол жерді шөлге айналдырды» деп жазды. Диодор савроматтардың Скифияны жаулап алу фактісіне ғана тоқталып, оқиғаның қашан болғандығын ашып көрсетпеді. Алайда, III ғасырдағы жарқын скиф мәдениетінің жойылуы, сондай-ақ археологиялық зерттеулер нәтижесінде анықталған скиф перифериясындағы қалалар қирауы Диодор сипаттаған уақытпен сәйкес келеді [3; 299–300]. Ежелгі кезеңде Азияның далалық аймақтарындағы өмір сүру жағдайлары үнемі өзгеріп отырды. Соған байланысты, атқа мінудің ойлап табылуы және оның дамуы, садақшылардың пайда болуы — б.з.д. II мыңжылдықтың ортасымен сәйкес келеді. Ал бұл халықтар дамуындағы үлкен бетбұрыстарға әкеліп соқты. Жалпы, сарматтардың әскери істері туралы ежелгі авторлардың алғашқы жазбалары соңғы эллинизм дәуірінен басталады, бірақ олардың дәлелдемелерінің негізгі бөлігі Рим кезеңіне жатады. Ірі соғыстар, негізінен, аштық немесе кейбір сыртқы факторлардың әсерінен, соның ішінде, тайпалардың жаңа жайылымдарды басып алып, халықтардың одан әрі қоныс аударуы салдарынан басталған болуы мүмкін. Осылайша, көшпелі сармат тайпалары Доннан батысқа қарай — Днепрге дейін қоныс аудара бастайды. Бұл миграция туралы римдік ғалым Үлкен Плиний өзінің «Табиғи тарих» атты еңбегінде Танаис өзінің кешіп өткен он екі тайпа туралы дерек келтіреді [4; VI, 22]. Батысқа қоныс аударған барлық тайпалардың тағдырлары ұқсас келеді: олар ерте ме, кеш пе, өздері жаулап алған елдерді мекендеген халықтардың арасына сіңіп кетеді [5; 10–11]. Жалпы, антикалық әдебиеттер б.з.д. V — б.з. IV ғасырлар аралығын мекендеген сарматтар туралы құнды деректерді береді.

Ұзақ уақыт бойы ерте темір дәуірінде Орал даласында өмір сүрген ежелгі тайпалар зерттелмеген күйінде қалып отырды. Савромат-сармат тайпаларымен байланысты мәселелер XVIII ғасырда зерттеліне бастады. Бұл, ең алдымен, славян халықтарының шығу тегін зерттеу арқылы жүзеге асырылды. Осы кезеңдегі тарихшылардың еңбектерінде славян халықтарының сарматтармен туыстық қатынасы, тілдік қатыстылығы туралы мәселелер көтерілді және олар антик авторларының деректерін талдау негізінде савромат-сармат тайпаларын локализациялауға тырысты. Скифтердің мәдениетін зерттеумен салыстырғанда, сарматтардың мәдениеті мен тарихына біраз уақыт бойы дұрыс көңіл бөлінген жоқ, бұл негізінен деректік материалдар мөлшерінің аз болуымен байланысты еді. XIX ғасырдың соңғы ширегінен XX ғасырдың басына дейін Ф.Д. Нефедовтың, И.А. Кастаньенің, М.И. Ростовцевтің және т.б. жүргізген қазба жұмыстары савромат-сармат дәуірін зерттеуде өзгерістер алып келді. Соның ішінде, Оңтүстік Орал маңындағы қорғандарға Ф.Д. Нефедов 1887–1888 жылдары бірнеше археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, оларды скиф кезеңіне жатқызды [6].

1) Елек өзенінің сол жағалауында орналасқан Тамар-Уткель қорғаны. Кішірек келген қорғаннан әртүрлі тереңдікте екі адам сүйегі анықталды. Ер адамның қаңқасының жанынан — алтын гривна, алтын сырға, қызғылт моншақ, 32 қола жебе ұшы, ал, әйел адамның жанынан — ляпис-лазурьдан жасалған екі дана пирамида тәрізді салпыншақ, алты қырлы әйнек моншақ табылды;

2) Павловск бекеті, Орал өзенінің бойындағы қорған. Бұл қорғаннан үлкен қола тостаған, темір семсер (сабы орақ тәрізді), қола жебе ұштары, қола айнаның сынығы, тас қайрақтар анықталды;

3) Осыған ұқсас жәдігерлер Самара губерниясында орналасқан Бузулук қорғандарынан да тіркелді. Екінші қорғаннан — темір семсер, қыштан жасалған үкінің басы, қоянның темір мүсіні, ал үшінші қорғаннан — бөрененің астынан құрбандық үстелі және қола айнаның тұтқасы (тұтқаның ұшында қойдың бейнесі суреттелген), ал, үйіндіден қола жебелер мен жануар сүйектері кездесті.

Осы қорғандардан табылған олжалардың кейбіреуіне сипаттама беріп өтсек:

1) әртүрлі өлшемдегі алтын жапсырмалы тоғалар (артында бір немесе екі ілмегі бар). Зооморфты стильдегі тоғаларда грифонның, арыстанның, қабанның суреттері бейнеленген;

2) жыртқыш аңның үш тісі;

3) 14 моншақ-каури монета бақалшағы, моншақтың бесеуі көк әйнектен, біреуі сердоликтен және алтауы алтыннан жасалған;

4) үш қырлы мыстан жасалған 8 дана жебе ұшы;

5) өткір темір қанжар, тері бөліктері [7; 604–605].

Көшпелілердің тарихы мен мәдениетін зерттеудің жандануына 1887 жылы Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының құрылуы ықпал етті, оның мүшелері археологиялық ескерткіштерді жүйелі түрде тіркеп, қазба жұмыстарын жүргізе бастады. ОҒМК мүшелерінің ішінде аймақтың ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеуде Орынбор гимназиясында француз тілі пәнінің оқытушысы И.А. Кастаньенің еңбегі орасан зор. Зерттеуші өзінің ғылыми қызметін екі бағытта: қазба жұмыстары және қазақ даласының ежелгі мәдениеті ескерткіштерінің жинағын құрастыру мақсатында жүргізді. XX ғасырдың алғашқы онжылдығына дейінгі жинақталған барлық археологиялық материалдар

Buketov University

И.А. Кастаньенің 1910 жылы басылым көрген «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» деген еңбегінде барынша толық жүйеленіп жинақталып берілді. Мұнда 1910 жылға дейін Еділ, Оңтүстік Орал және Орта Азия аумағында зерттелген археологиялық нысандар туралы барлық ақпарат жинақталған. И.А. Кастаньенің бұл еңбегі қазақ даласының ежелгі ескерткіштерінің жинағын жасаудағы алғашқы тәжірибе болды. Сонымен қатар, ол комиссияның тапсырмасымен 1904, 1906 және 1909 жылдары Ақтөбе қаласына жақын Қарғалы өзенінің бойындағы ескерткіштерге шағын археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді [8; 118–123]. 1904 жылы И.А. Кастанье ОҒМК-ның тапсырмасы бойынша Торғай облысы, Ақтөбе уезінде орналасқан археологиялық ескерткіштерді зерттеп, Шиелі үңгірі, Ашусай қорғаны, өңделмей күйдірілген кірпіштен жасалған қабірлерді анықтады. Ашусай обасы тоналған және одан күл мен көмір қалдықтары, жерлеу орнында шашылып жатқан 2 адамның сүйегі табылды. Ал жәдігерлерден қола айылбас қана тіркелді [9; 196–197].

Кеңес кезеңі. 1918 жылы скифология мен сарматологияның негізін қалаушылардың бірі М.И. Ростовцевтің «Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма» атты еңбегі жарық көрді. Бұл еңбекте осы уақытқа дейін Оңтүстік Орал маңында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері алғаш рет ғылыми негізде жинақталды және ол Оңтүстік Орал маңы мен Батыс Қазақстандағы скиф пен сарматтық ескерткіштердің революцияға дейінгі зерттеулерінің қорытындысы болды. М.И. Ростовцев Оңтүстік Орал маңындағы савромат-сармат ескерткіштерінің кезеңдестірілуін алғашқылардың бірі болып жасады. Осылайша, Покровка ауылы мен Биш-Оба қорымындағы тоналған обаларды (И.А. Кастаньенің және П.С. Назаровтың қазба жұмыстары) б.з.д. VI–V ғасырларға жатқызды және сол арқылы Оңтүстік Орал маңының өзге де ескерткіштерден, соның ішінде, прохоровтық қорымдардан айырмашылықтары анықталды. Сонымен қатар, М.И. Ростовцев табылған жәдігерлердің Солтүстік Қара теңіз аймағы мен Оңтүстік Сібірдің материалдарымен ұқсастығы бар екендігін де атап өтті. Прохоров қорғандарының жерлеу салты мен олжаларын талдай отырып, олардың Орынбор өлкесінің, сондай-ақ Орал және Торғай облыстарының басқа ескерткіштерімен ұқсастығын атап көрсетті. Прохоров қорғандарын кейінгі кезеңдермен салыстыра отырып, оны эллинизм дәуіріндегі Кубань ескерткіштерімен хронологиялық тұрғыдан байланыстырды [10].

Жалпы, Орынбор тобына тиесілі бұйымдардың басым көпшілігі Парсы және Иран жерінен келген тауарлар болып саналады. Осындай бұйымдарға Покровка қорғанынан табылған парсы патшасы бейнеленген мөрді және Прохоров қорғанынан анықталған арамейлік жазуы бар күміс табақты жатқызуға болады. Олар шамамен б.з.д. II-I ғасырлармен мерзімделеді.

Кубань ескерткіштеріне жақын келетін прохоровтық бұйымдар негізінен кейінгі эллинизм дәуірімен кезеңделеді. Сонымен қатар, бұл жерден Батысқа қарай жол салған садақшылар мен салт аттылардың жерлеу орындарын да кездестіреміз. Жалпы, М.И. Ростовцев Оңтүстік Орал маңын мекендеген сарматтарды иран тілдес халықтар деп есептеп, сарматтық қоғамды феодальдық, ал, сарматтарды — атты әскер ретінде санады [11; 105].

Сарматтар басқа да қуатты тайпа топтары — языг, роксолан, аорс және сирак, кейіннен алан тайпаларымен бірлесіп, шығыс аймақтан Ресейдің оңтүстігіне қарай қоныс аударады. Б.з.д. II ғасырға қарай аталған алғашқы төрт тайпа скифтерді Қырымға қарай ығыстырып, батыста Дунайға дейін — языгтар; Дон мен Днепр аралығында — роксоландар; Кубань өзенінің ағысында, Кавказға жақын аймақта — сирактар; солтүстікте Донға дейін — аорс тайпалары қоныстанды. Бұл тайпалардың барлығы да жеке өмір сүріп, белгілі бір мемлекетті құрмады [12; 93–94]. Зерттеуші, савроматтар мен сарматтардың генетикалық байланыстары жоқ екендігін айтып, Покров пен Прохоров қорғандарын қалдырған халықтар — Орынбор даласына әртүрлі тарихи кезеңдерде қоныстанған тайпалар болуы мүмкін деп тұжырым жасады [7; 611–612].

XX ғасырдың 20–30-жылдары белсенді жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары дерекқор базасының айтарлықтай толықтырылуына және ерте темір дәуірінде Еділдің төменгі ағысы мен Оңтүстік Орал маңында өмір сүрген көшпелі халықтар туралы мағлұматтардың кеңеюіне ықпал етті.

Б.Н. Граков 1920 жылдардың аяғында Төменгі Еділ мен Оңтүстік Орал маңындағы қорымдарға зерттеу жұмыстарын жүргізіп, екі аймақтың ежелгі тұрғындарының мәдени бірлігі туралы гипотеза жасады. Бұрын алынған материалдар мен жаңа қазба деректерін талдай отырып, ол ескерткіштердің жеке тобын бөліп алып, оларды б.з.д. VI–IV ғасырларға жатқызды және Еділ бойы мен Орал маңында жүргізілген қазба жұмыстары барысында савромат-сармат мәдениетіне тән белгілерді анықтап, сарматтардың әлеуметтік құрылымы мен өмір салтының ерекшеліктеріне тоқталып өтеді. Б.Н. Граков «Курганы в окрестностях поселка Нежинского Оренбургского уезда по раскопкам 1927 года» атты

Buketov University

мақаласында Нежинка обасының қарапайым жерлеу орындары Прохоровтық бай қорғандардан жерлеу салты бойынша аса қатты ерекшеленбейтінін атап көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, б.з.д. VI–IV ғасырларда Еділ бойы мен Орал маңында Прохоров қорғанының бай және Нежинка обасының қарапайым жерлеу орындарынан көшпелі-әскери типтегі күрделі сармат қоғамының өмір сүргенін байқауға болады [13; 154].

Сонымен бірге, ол б.з.д. IV ғасырдағы скиф тайпаларының орнына прохоровтық ескерткіштерді қалдырған сармат халықтары келді деп есептеді. Осылайша, Б.Н. Граков М.И. Ростовцевтің ұсынған скифтердің сарматтармен генетикалық байланысы жоқ деген көзқарасын қолдады [14; 47].

Келесі зерттеуші П.Д. Раудың жұмыстары Еділ-Орал қос өзенін мекендеген тұрғындар қалдырған мәдениеттің хронологиясына және оның мәселелері мен ерекшеліктеріне арналды, негізінен сармат мәдениетінің даму кезеңдерін бөліп көрсетумен сипатталды. Ерте темір дәуіріндегі ескерткіштердің хронологиясын дамыта отырып, ол жерлеу рәсімінің жергілікті ерекшеліктеріне және Самара-Орал жеріндегі халықтардың материалдық мәдениеттеріне назар аударды. П.Д. Рау алғашқылардың бірі болып осы аймақтан табылған жебе ұштары мен тастан жасалған құрбандық үстелдерінің Еділдің төменгі ағысындағы жәдігерлерден ерекшеленетіні туралы пікір білдірді. Бұл аң стилінде жасалған олжаларға да қатысты айтылады. Және П.Д. Рау аң стиліндегі бірқатар мотивтердің өзіндік даму тарихы бар деп санады [15].

П.С. Рыков өзінің 1936 жылы жарыққа шыққан еңбегінде сарматтардың әлеуметтік-экономикалық өмірін скифтерден бөліп қарастыруға болмайтынын атап өтеді. Тек уақыт өте келе, жоғарыда аталған халықтардың материалдық мәдениеттеріндегі әлеуметтік өзгерістерді көрсететін жаңа құбылыстар пайда болды деп есептеді [11; 106].

В.И. Равдоникастың пікірінше, скиф дәуіріне жататын ең бай қорымдар, жәй ғана бай қорымдар көп болған жағдайда жойылып кетеді. Бұл қоғамдық құрылымдағы өзгерістерді білдіретін әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің өсуімен түсіндірілді. Басқаша айтқанда, сармат қоғамында тайпалар арасындағы үлкен маңызы мен беделі бар отбасылар тобы құрылды. «Материалдық мәдениеттегі жаңа құбылыстардың» өсуі скифтер арасында оның соңғы сатысында байқалды, бұл жағдайды зерттеушілер кейде ерте сарматтармен оңай араластырып жатады. Осылайша, скиф пен сармат қоғамында үлкен әлеуметтік өзгерістер орын алып, жаңа формацияға өтеді. Скиф жерлеу орындарында қойылған мұрагерлік жолмен берілетін олжалардың саны азайып, алтын сияқты құнды бұйымдар зермен алмастырылады [16]. Сонымен, аталған халықтардың әлеуметтік-экономикалық өмірінде айқын өзгерістер байқалып, жерлеу орындарында кездескен құнды бұйымдар қарапайымдала түскенін және оның қоғамдағы маңыздылығын көре аламыз Семсерлермен, садақтармен, ауыр найзалармен жақсы қаруланған атты әскерлердің, басқа сармат топтарына қарағанда едәуір артықшылықтары бар болды және олар жерлеу рәсімдерінде көрініс тапты [11; 107].

Кубань жеріндегі сармат қоғамының Еділ өзенінің төменгі ағысындағы сияқты тұрақты орындары болмады және сарматтық қалашықтар мен қорымдар топырақ үйінділерінсіз тұрғызылды. Соңғы кездерге дейін көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ және қалмақ халықтарының тұрақты мекенжайларда қыстағандығы сияқты сармат тайпалары да осындай көшпелілікті ұстанды. И.В. Синицын мен Н.К. Арзютовтың Аткар ауданы, Колышлей өзені бойына жүргізген археологиялық қазба жұмыстары Еділ өзенінің төменгі ағысында орналасқан сарматтық ескерткіштер туралы қызықты мәліметтер береді және оларды II–III ғасырлармен мерзімдейді [17; 58–61, 18; 89–91]. 1925–1931 жылдары жүргізілген зерттеу барысында сармат пен мордва халықтары арасындағы көршілік қатынастардың бар екендігі дәлелденіп, Колышлей және Медведица өзендері бойын мекендеген сармат тайпаларының, осы жерде тұрақты қыстаулары болғандығы және олардың көктем-жаз айларында көшіп-қонып жүргендігі анықталды [19]. Аталған аймақта егіншілер мен жартылай көшпелі халықтар арасында тығыз байланыс орнап, бір-бірімен сатылы түрде жақын бола бастады.

Б.Н. Граковтың савромат-сармат мәдениетінің генезисіне арналған басты еңбектерінің бірі — «Пережитки матриархата у сарматов» мақаласы 1947 жылы жарық көрді [20; 102–121]. XX ғасырдың 30–40 жылдары жинақталған жаңа материалдар кейбір көзқарастарды қайтадан қарауға және көшпелілер мәдениетін дамытудың жаңа тұжырымдамасын ұсынуға мүмкіндік берді. Б.Н. Граковтың пікірінше, Еділ-Орал аймағында б.з.д. VI ғасырдан — б.з. IV ғасырға дейін біртұтас савромат-сармат мәдениетін тасымалдаушы көшпелі тайпалар өмір сүрген [14; 47]. Біртұтас мәдениетті анықтай отырып, Б.Н. Граков оны төрт кезеңге бөлді:

1. Савромат немесе блюменфель мәдениеті (б.з.д. VI–IV ғасырлар).

Buketov University

Бұл кезеңге жататын қорғандардың биіктігі 1 м-2 м-ге дейін жетеді. Шығыстан батысқа қарай бағытталған жерлеу шұңқырлары ұзын әрі кең болып келеді. Тереңдігі 3–4 м. Қайтыс болған адам басы батысқа (кей жағдайларда шығысқа) қаратылған күйде шалқасынан созылыңқы жерленген. Көп жағдайда мәйіттің жанында бор немесе ақ саз, реальгар бөліктері сақталған.

Мәйітті өртеу және ерлер мен әйелдерді бірге жерлеу сирек кездеседі. Жәдігерлерден скифтік түрдегі қанжарлар мен ұзын сапты темір және қола семсерлер, архаикалық және классикалық ұңғымалы қола және темір жебелер, темір найза ұштары кездеседі. Ат әбзелдері негізінен скифтік нұсқада жасалған, ал, керамикасы кейінгі киммерийлік кезеңге тән. Сүйектен әзірленген аң стиліндегі бұйымдарда жыртқыштар мен шөп қоректі жануарлар бейнеленген. Әйел жерлеу орындарынан Ольвиялық және жергілікті ұсталардың қолынан шыққан айналар, сырғалар, архаикалық және классикалық түрдегі моншақтар кездеседі.

2. Савромат-сармат немесе прохоров мәдениеті (б.з.д. IV–II ғасырлар).

Бұл мәдениетке пішіндері мен өлшемдері бірдей болып келетін қорғандар тән. Обаның үстінде тас үйінділер және оның айналасын күйдірілген қыштан жасалған сақина қоршап жатыр. Үйінділердің арасынан жанған ағаш қалдықтары табылды. Жерлеу шұңқырлары сопақша келген және солтүстік-шығыс-оңтүстік-батыс немесе солтүстіктен оңтүстікке қарай тікелей бағытталған. Ұжымдық жерлеу орындары (бірнеше ер адам мен әйел адам) — блюменфельдік қорғандармен сәйкес келеді. Мәйітті қойып жерлеуде басын негізінен оңтүстікке, кейде батысқа қаратқан. Ал төсеніш ретінде — шөптерді, матаны, киізді пайдаланған. Соңғы асы ретінде — қойдың, жылқының, сиырдың тұтас еттері бірге қойылған. Бұйымдардан скифтік семсерлер мен қанжарлар, қысқа сапты семсерлер, чертомлык типтес саптағы семсерлер, ұңғымалы жебелер, үш қанатты шегелі жебе ұштары т.б. табылды. Б.з.д. IV–II ғасырлармен мерзімделетін гректік және ирандық импорттағы моншақтар және ирандық тостағандар мен әшекей бұйымдар да анықталды.

3. Сармат немесе суслов мәдениеті (б.з.д. II ғасырдың аяғы — б.з. II ғасыр).

Төмен орналасқан қорғандар. Жерлеу шұңқырлары төртбұрышты, дөңгелекті болып келеді. Көп жағдайда батыс және шығыс қабырғаларынан жіңішке катакомба жүргізілген. Шұңқырдың бағыты — меридиональды. Оңтүстік-батыс қалыптағы дөңгелек және төртбұрышты жерлеу шұңқырларында қайтыс болған адамды диагональ бағытта жерлеген. Ал қарапайым шұңқырлар мен катакомбаларда басын оңтүстікке қаратып, созылыңқы түрде жатқызған. Жерлеу орындарының үстіне киіз, қабық, мата төселген және жартылай, кейде толықтай өртеу рәсімі де бар болған, бірақ ол сирек кездеседі. Соңғы асы ретінде — табаққа салынған қойдың аяқтары қойылған. Табылған материалдар арасында қысқа сапты семсерлер мен қанжарлар, үш қанатты шегелі жебелер, алебастрлы ыдыстар, айналар кеңінен тараған. Сонымен қатар, мойыны цилиндрлі болып келетін шар және жұмыртқа тәріздес ыдыстар, жылтыр қара кувшиндер, Қаратеңіз импортына тиесілі римдік моншақтар да анықталды.

4. Алан немесе шилов мәдениеті (б.з. II–IV ғасырлар).

Биіктігі 10–12 см, диаметрі 9–16 см болатын кішігірім келген қорғандар. Жерлеу шұңқырының пішіні негізінен батыс қабырғада салынған жіңішке катакомбалы, кейде ақымдап жерленген болып келеді. Мәйіттің басы солтүстікке қаратылып, созылыңқы түрде жатқызылған. Оң қолы маңдайына, кейде іш жағына қойылған. Бас сүйектердің 70 %-ға жуығы жасанды деформациялауға ұшыраған. Археологиялық материалдардан ұзын сапты семсерлер, қанжарлар, темір шегелі үш қанатты жебелер, кейінгі римдік түрге жататын әртүрлі фибулалар, қола және алтын диадемалар, жұмыртқа тәріздес ыдыстар т.б. табылған.

Б.Н. Граковтың осы еңбегінде савромат-сарматтардың арасында аналық рудың сарқыншақтарының болғандығы және оның кейіннен жойылып кеткендігі археологиялық тұрғыда қарастырылған [20; 104–106].

С.П. Толстовтың савроматтар мен сарматтардың шығу тегі туралы пікірлері қызықты болып келеді. Ол антик авторларының деректерін талдай отырып, савроматтардың этнографиялық ерекшеліктеріне тоқталып өтеді. Соның ішінде, савроматтарда гинекократиялық құрылым болды деп және олардың шығу тегі амазон тайпаларымен байланысты деп есептейді. Рим географы Помпоний Мела «Соғыс кезінде савромат тайпасының әйелдері ерлермен бірдей тең дәрежеде соғысты. Ер адамдар, негізінен, жаяу әскер ретінде шайқасып, садақты пайдаланса, әйел адамдар аттың үстінде соғысады» деп жазды [21; 114]. Осылардың барлығы савроматтарды патриархальдық үстемдікті ұстанатын басқа скиф тайпаларынан ерекшелендіріп, оларды массагет-хорезм шеңберіне жататын иран тілдес халықтармен байланыстырды. Нимфодор Сиракузский савроматтарда отқа табынудың маңызды рөл атқарғанын көрсетіп, оларды парсылармен салыстырады және өзге қаратеңіздік тайпалардан бөліп қарас-

Buketov University

тырады [22; 221]. Және осы арқылы оларды парсылармен ұқсастыра отырып, қаратеңіздік тайпалардан айырмашылықтары бар екендігін көрсетеді.

Жалпы, С.П. Толстовтың пікірінше, савроматтар мен массагеттерді матриархалдық қатынастар, отқа табыну және жылқыны құрбандыққа шалу сияқты белгілер біріктіреді. Ал савроматтардың кейіннен батысқа қарай жылжуын массагеттердің көрсеткен қысымының нәтижесі деп есептеді және ол М.И. Ростовцевтің пікіріне қарсы шығып, савроматтар мен сарматтарды туыстас тайпалар деп санады [22; 222].

Еділ бойын зерттеген П. Рау, И.В. Синицын, сондай-ақ, Орал маңы мен Батыс Қазақстан өңіріне археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген О.А. Граков пен К.В. Сальников савроматтар мәдениетінің кейінгі қола дәуіріндегі — қималы хвалынь және андрон сияқты туыстас мәдениеттермен генетикалық байланысы бар болуы мүмкін деген болжамдар жасады [15, 20, 23, 24; 34–35]. Соның ішінде, андрондық белгілер Оралдық сарматтардың жерлеу орындарынан, керамикалық бұйымдарынан (әсіресе, б.з.д. IV ғ. андрон стиліндегі өрнектер) анық байқалады [25; 97–101].

Жалпы, К.В. Сальников савромат-сармат мәдениетін төрт кезеңге бөліп қарастырды:

1) савромат (б.з.д. VI–IV ғасырлар);

2) ерте сармат (б.з.д. IV–II ғасырлар.);

3) орта сармат (б.з.д. I ғасыр. - б.з. II ғасырдың басы);

4) кейінгі сармат (б.з. II–IV ғасырлар) [26; 86–92].

Еділ-Орал далаларын мекендеген көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы мен эволюциясы мәселелеріне және олардың ескерткіштерінің кезеңделуіне Б.Н. Граковтың белгілеген жолымен К.Ф. Смирновтың да бірқатар еңбектері жарыққа шықты. К.Ф. Смирнов өзінің алғашқы мақалаларының бірінде К.В. Сальниковтың ерте көшпелілердің кейінгі қола дәуірінде мекен еткен тайпалармен генетикалық байланысы бар деген пікірін қолдады. Савроматтардың жерлеу рәсімдерін, керамикалық, антропологиялық ерекшеліктерін талдау арқылы оларды автохтонды халық деп есептеді.

Негізінен, оралдық ескерткіштер екі этникалық ауданға бөлініп қарастырылады: солтүстік челябинск және оңтүстік орск-чкаловский. 1948 жылы геологтармен Сағыз өзені бойынан (Жемнен батысқа қарай) анықталған сарматтық бұйымдар прохоров мәдениетіне тиесілі болуы мүмкін және Ор-Орынбор аумағының шекарасын оңтүстік-шығысқа қарай Ембіге дейін ұлғайтқан. Солтүстік Челябинск ауданына тиесілі қорғандардан мәйітті қойып жерлеу, кремация рәсімі, қарапайым топырақ үйінділерден тұратын жерлеу шұңқырлары да кездеседі. Ал Орск-Чкаловск ауданында негізінен тікбұрышты немесе сопақша келген шұңқырларда қайтыс болған адамды созылыңқы түрде қойып жерлеу рәсімі кеңінен таралған. Осындай жерлеу шұңқырларының айналасын тастан сақина тәріздес етіп қоршайтын болған. Сондай-ақ обалардың үстін таспен үйіп қою рәсімі, катакомбалы жерлеу орындары да бар.

Прохоров мәдениетінің оралдық тобы Еділдің бойындағы жаңа катакомбалық жерлеу орнының таралуына өзіндік ықпалын тигізді. Бұл қорғандардан, сонымен бірге, прохоровтық ұзын және қысқа сапты семсерлер, үлкен айналар мен алебастрлы құтылар да табылды. Осылайша, прохоров мәдениеті Солтүстік Каспий маңындағы сарматтарға да тән ескерткіш болып саналады [13].

Ерте сарматтардың шығу тегіне қатысты мәселелерді зерттеуде негізінен жазба деректер мен тіл білімінің қорытындыларын қарастыру қажет. Грек-римдік әдебиеттер савромат-сармат мәдениетін иран тілдес халықтардың дәстүрімен байланыстырады. Сондай-ақ, савроматтардың тілін скиф тайпаларымен де ұқсас болуы мүмкін деген деректер де кездеседі. Бұл туралы Геродот: «Савроматтар скиф тілінде сөйлейді, тек ежелгі кезеңдерде бұрмалауға ұшыраған» деген мәлімет келтіреді [2; IV].

К.Ф. Смирнов Еділ-Орал савроматтарын біртұтас археологиялық мәдениетке ие ерте сармат тайпаларының бір тобы ретінде қарастырды. Жалпы, ол савроматтарды Төменгі Еділ бойын мекен ететін туыстас тайпалардың этникалық тобы ретінде ұсынды. Орал маңы тайпаларының этникалық әртектілігін ескере отырып, К.Ф. Смирнов жазбаша деректер негізінде ерте сарматтардың массагеттермен генетикалық байланысы бар деген пікірге қосылды [27; 12–15].

Кейінгі еңбектерінде К.Ф. Смирнов ескерткіштерді кезеңдеу және Төменгі Еділ мен Оңтүстік Орал көшпелілерінің этникалық құрамы туралы көзқарасын біршама өзгертті. Өзінің негізгі жұмыстарының бірінде осы аймақтардың жерлеу ескерткіштерін мынадай хронологиялық топтарға бөлді: а) б.з.д. VIII–VII ғасырлар; ә) б.з.д. VII ғасырдың соңы - VI ғасыр; б) б.з.д. VI ғасырдың соңы - V ғасыр; в) б.з.д. V ғасырдың соңы - IV ғасыр. Алғаш рет б.з.д. VIII–VII ғасырлар деп белгіленген жерлеу орындары өтпелі кезеңнің ескерткіштері ретінде қарастырылды [27; 10].

Buketov University

Б.з.д. IV ғасырда савроматтар қоғамында үлкен өзгерістер орын алды. Еділ бойы мен Орал маңын мекендеген ежелгі көшпелілердің орнын басқан сармат тайпаларының дамуында жаңа кезең басталады. Бұл кезеңде шығыстан келген туыстас тайпалар жергілікті халықтармен бірлесіп, жаңа қуатты тайпа одақтарын құрады. Археологиялық материалдарда орын алған осындай өзгерістер арқылы прохоров деп аталатын жаңадан сарматтық мәдениет қалыптасады.

Жалпы, прохоров мәдениеті б.з.д. IV ғасырда Орал тауларының шығыс беткейі, Қазақстан, Арал маңын мекендеген халықтардың қоныс аударуы нәтижесінде пайда болды. Жаңа мәдениеттің құрылуында Елек және Ор өзендерінің бойын мекендеген көшпелілер үлкен үлес қосты, б.з.д. V ғасырда олардың жерлеу ескерткіштерінде ақымдап-катакомбалы жерлеулер көптеп кездесіп, қайтыс болған адам оңтүстік бағытқа қаратылып қойылған [28; 133], Орынбордың прохоровтық типтегі ерте жерлеу орындары савромат және прохоров мәдениетінің қосындысына жатады. К.Ф. Смирновтың пікірінше, б.з.д. IV ғасырда савромат тайпалары жойылып кетпеген немесе басқа халықтардың қысымымен орын ауыстырмаған [29; 286].

К.Ф. Смирновтың Оңтүстік Орал маңындағы көшпелілер мәдениетінің пайда болуы мен дамуына қатысты гипотезаларын М.Г. Мошкова өзінің бірқатар еңбектерінде қолдады. Яғни, К.Ф. Смирновтың андрон және қима мәдениетін тасымалдаушы халықтардың савроматтармен генетикалық байланысы бар деген пікірін ұстанды [30; 121–124; 31; 223]. Прохоров мәдениетіне көп көңіл бөле отырып, оның өмір сүру уақытын М.Г. Мошкова б.з.д. IV–II ғасырлар аясында анықтады. Ол прохоров мәдениетінің ескерткіштерін келесідей хронологиялық топтарға бөлді: б.з.д. IV ғасыр; б.з.д. IV–III ғасырлар; б.з.д. III–II ғасырлар [32; 78, 33; 8]. Сонымен бірге, б.з.д. I ғасыр мен б.з.д. II ғасырдың соңын М.Г. Мошкова өтпелі кезең ретінде қарастырып, оны орта сармат мәдениетінің қалыптасу уақыты деп санады [34; 16].

Қазақ КСР ҒА Тарих, археология және этнография институты мен Ақтөбе облыстық өлкетану мұражайы бірлескен түрде 1970 жылдары үш маусым бойы (1973, 1974, 1976 жылдары) Елек өзенінің сол жағалауындағы қорымдарға бірнеше археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде, М.Қ. Қадырбаев және Ж. Құрманқұлов бастаған экспедиция б.з.д. VI ғасырдың екінші жартысы - V ғасырмен мерзімделетін савромат-сарматтық Сынтас, Бесоба, Жалғыз оба, Күміссай сияқты археологиялық ескерткіштерден құнды жәдігерлерді анықтады [35; 138].

Оңтүстік Орал өңіріндегі ерте көшпелілер мәдениетінің хронологиялық шеңберін Б.Ф. Железчиков біршама өзгеше тұрғыдан қарастырып, савромат және ерте сармат кезеңдерін б.з.д. VI–V ғасырлар және б.з.д. IV–II ғасырлармен мерзімдеді. Ғалым ерте сармат (прохоров) кезеңіне жататын жерлеу рәсімдерінің кейбір түрлері б.з.д. V ғасырда пайда болғанын атап өтеді. Прохоров мәдениеті б.з.д. IV–III ғасырларда Оңтүстік Орал маңының барлық аймағына таралғанын ескере отырып, Б.Ф. Железчиков б.з.д. III ғасырда ескерткіштердің саны азайған деген тұжырымға келеді. Башқұртстан мен Еділ өзенінің төменгі ағысында б.з.д. III–II ғасырларда жерлеу кешендерінің өсуін, зерттеуші, миграциялық қозғалыстардың орын алуымен түсіндірді [36; 6–7]. Оңтүстік Орал маңы савромат мәдениетінің Самара-Орал нұсқасын Б.Ф. Железчиков екі топқа бөлді: шығыс (Шығыс Орынбор облысының ескерткіштері, Елек тобы, Башқұртстанның солтүстік-шығысы, Лебедевка мола кешені) және батыс (Оралдың сол жағалауы, Башқұртстанның оңтүстік және батысы, Самара және Шаған өзендерінің бойындағы ескерткіштер) [36; 11–13].

Ерте көшпелілердің ата-бабалары Еділ-Орал-Ор өзендеріне қай жақтан қоныс аударуы мүмкін екені нақты айтылмайды, десе де олар Арал маңы және Сарықамыш ойпатын мекендеген халықтармен тығыз қарым-қатынаста болған деген, соның ішінде генетикалық байланысы бар деген деректер кездеседі [37; 16].

Зерттеуші Оңтүстік және Еділ өзенінің төменгі ағысындағы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасу үрдісін келесідей көрсетеді. Алғашқы ескерткіштері Оңтүстік Орал маңының шығыс бөлігінде, б.з.д. VI ғасырда пайда болды. Кейінірек, б.з.д. VI–V ғасырларда таралу аймағы батысқа - Еділдің сол жағалауына дейін барды. Еділ-Дон қос өзендерінің бойында б.з.д. VI ғасыр мен V ғасырдың басында скиф мәдениеті таралды. Еділ-Дон өзендері аңғарында орналасқан ескерткіштерге скиф және савромат мәдениеттерінің ықпалы тиген болуы мүмкін. Аталған аймақта бірқатар мәдениеттер өзара әрекеттескен: далалық скифтер, Еділ-Оралдық көшпелілер және орманды-далалық ортаңғы Дондар (Кривая Лука, Никольский, Аксеновекий, Сазонкин Бугор). Ерте темір дәуірі мәдениеттерінің қалыптасу үрдісі тек Еділ-Дон, Еділ-Ор өзендерінің аралықтарында ғана емес, сонымен қатар, Оңтүстік Орал мен төменгі Донның шығыс аудандарында да бір мезгілде жүрген болуы мүмкін [37; 17].

Buketov University

А.Х. Пшеничнюктің Оңтүстік Орал маңындағы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы мен даму мәселелеріне байланысты көзқарастары көп жағдайда Б.Ф. Железчиковтың пікірімен сәйкес келіп жатады. А.Х. Пшеничнюк өз еңбектерінде ерте сармат мәдениетінің дамуын б.з.д. VI-V ғасырларға жатқызды. Прохоров мәдениетінің қалыптасу үрдісінде көшпелі савромат тайпалары белсенді рөл атқарды. Оралдың шығыс беткейінің жаңа орманды далаларын игере отырып, көшпелілер жергілікті отырықшы тайпалармен ассимиляцияға түсті [38; 128]. Башқұрттық Орал маңындағы савромат және ерте сармат ескерткіштерінің материалдарында оңтүстік параллельдер көптеп кездеседі. Жерлеу рәсімінің көптеген элементтері, мысалы, қорғанның тас төсеніші, төртбұрышты және шатырлы ағаш қабір құрылымдары, дромостар, жерлеу орындары Арал өңірінде, Түгіскен және Ұйғарақ сияқты сақ мәдениеттерінде де кездесіп жатады [39; 197–208].

Ерте сармат (прохоров) мәдениетінің хронологиялық шеңбері, әсіресе біздің заманымызға дейінгі соңғы ғасырлар А.С. Скрипкиннің еңбектерінде қайта қаралды. Ол XX ғасырдың 80-ші жылдары, ерте сармат мәдениетінің кейінгі ескерткіштерін б.з.д. II–I ғасырлармен мерзімдеуді ұсынды. Жерлеу рәсімдері мен материалдық мәдениетіне жүргізілген сараптама жұмыстары негізінде ерте сармат мәдениетінің классикалық кешендері дәл осы уақытта тіркелді және орта сармат мәдениетінің басталуы I ғасырмен мерзімделеді деген қорытындағы келеді [40; 88–104]. Осылайша, Б.Н. Граков пен К.Ф. Смирнов ұсынған б.з.д. III–II ғасырларға жататын жерлеу ескерткіштері, б.з.д. II–I ғасырларға дейін жасартылып, қайтадан мерзімделді.

Посткеңестік кезең. Оңтүстік Оралдың шығыс беткейіндегі ерте көшпелілердің ескерткіштерін А.Д. Таиров прохоров мәдениетінің бір нұсқасы ретінде қарастырды. Осы аймаққа жататын ерте көшпелілердің жерлеу ескерткіштерін төрт кезеңге бөлді. 1 кезеңі: б.з.д. VII ғасыр ортасы мен VI ғасыр; 2 кезеңі: б.з.д. VI ғасырдың екінші жартысы — V ғасыр, 3 кезеңі: б.з.д. V—IV ғасырлар және соңғы 4 кезеңі: б.з.д. III–II ғасырлар. Алғашқы кезеңді сақ дәуірімен мерзімдеп, бобров-тасмола мәдениетіне жатқызды. Ал қалған кезеңдерді прохоров мәдениетінің Оралдық нұсқасы ретінде көрсетті (ежелгі прохоров, ерте прохоров, прохоров). Ежелгі прохоров кезеңінен ерте прохоровқа өту кезінде Орал-Қазақстан аймағын мекендеген көшпелілердің жерлеу рәсімі мен материалдық мәдениетінде үлкен өзгерістер орын алды. Б.з.д. V ғасырдың соңында Орталық Азия аудандарынан, ең алдымен, Қытайдың солтүстік және солтүстік-батыс аймағынан және Батыс Моңғолиядан Оңтүстік Орал аймағына көшпелі тайпалар қоныс аударды [41; 3–4]. Көшіп-қонып келген халықтардың біраз бөлігі ауқатты, беделді рудың өкілдері болды. Мигранттардың келуімен Оңтүстік Орал жерінде қайтыс болған адамның басын оңтүстікке қаратып, ақымдап жерлеу түрлері кең тарала бастады. Сонымен қатар шығарып салу бұйымдарының құрамы мен таралу аумағы да өзгерістерге ұшырады. Аталмыш кезеңде қару-жарақ пен әшекей бұйымдардың жаңа түрлері пайда болып, оба үстілік шатырлы құрылыстар тіркелді. Б.з.д. V–IV ғасырларда Оңтүстік Орал жеріндегі ерте көшпелілердің жерлеу ескерткіштерін талдай отырып, ұқсас ескерткіштерді Об-Ертіс өзендері бойынан кездестіре аламыз. Оңтүстік Оралдың шығыс беткейінде б.з.д. VI ғасырдың соңымен мерзімделетін жерлеу орындарынан ерте сармат тайпаларының белгілері кездесе бастады. Ерте көшпелілердің ішкі саясатының жақсаруы, көршілес тайпалармен қарым-қатынасы нәтижесінде б.з.д. V ғасырдың аяғы мен IV ғасырдың басында прохоров мәдениетінің негізгі белгілері қалыптасты [42; 17–19].

Оңтүстік Орал территориясындағы прохоров мәдениетінің қалыптасу уақытын ұзартқан зерттеушілердің қатарына С.Ю. Гуцалов та кіреді. Ол өзінің бірқатар еңбектерінде прохоров мәдениеті б.з.д. VI ғасырда қалыптасты деген пікірді ұстанды. Оңтүстік Орал маңындағы аталмыш мәдениеттің ежелгі ескерткіштері қатарына Целинный қорымын, 59 қорғанды, 1, 2 жерлеу орындарын және Покровка 2 қорымын, 17 қорғанның 1 жерлеу орнын жатқызады. Осы жерлеу ескерткіштерінен табылған олжалар арқылы, олардың Солтүстік Қаратеңіз және Солтүстік Кавказ жерін мекендеген тұрғындармен тығыз байланыста болғандығын байқаймыз. Жалпы, Оңтүстік Орал өлкесінен анықталған қару-жарақ, ат әбзел түрлері, қабір үстілік ағаш құрылыстар, тас стеллалар мен антропоморфты мүсіндер, осы аймақтағы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуында «қаратеңіздік скифтердің» әсері бар екендігін көрсетеді. Прохоров мәдениеттің құрылуында негізінен Орта Днепр бойынан келген көшпелілер басым рөл атқарды [43; 84]. Сонымен қатар, Оңтүстік Арал маңынан да халықтар қоныс аударуы мүмкін. Оны, С.Ю. Гуцаловтың пікірінше, Оңтүстік Орал өңірінде тіркелген от ғибадатханасы, бағаналы құрылыстар, ежелгі бет деңгейіндегі ағаш құрылыстар, оңтүстік бағдарлар, «үстелтөсектері» бар жерлеу орындары растайды. Арал маңына сақтардың келуін, ғалым, саяси оқиға — Орта Азияны ахеменидтер әулетінің жаулап алуымен байланыстырады.

Buketov University

Сондай-ақ, ғалым Оңтүстік Орал маңы ерте көшпелілер мәдениетін «прохоровтық», ал, Еділ өзенінің төменгі ағысын мекендеген халықтарды «блюменфельдтік» деп атауды ұсынды. Б.з.д. V — IV ғасырдың соңында прохоров мәдениетінің одан әрі эволюциясы орын алады, жерлеу рәсімдері мен заттай мүліктерде байқалған өзгерістерді, оның ішкі эволюциясымен бірге қарастыру қажет [44; 116–117]. Осылайша, ерте темір дәуірінде Оңтүстік Орал маңында мәдени симбиоздар орын алғанын көреміз.

Л.Т. Яблонский Оңтүстік Орал маңы көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы туралы автохтонды гипотезаға қарсы шығады [45; 62]. Б.з.д. VI–IV ғасырлармен кезеңделетін ежелгі Оңтүстік Орал маңын екі хронологиялық топқа бөліп қарастырады:

1) VI ғасырдың екінші жартысы — V ғасырдың басы;

2) V ғасырдың екінші жартысы — IV ғасырдың басы.

Бірінші топқа жататын ескерткіштердің пайда болуын Л.Т. Яблонский Оңтүстік Сібірдегі, Қазақстан аймағындағы, соның ішінде, Арал маңындағы халықтардың миграциясымен түсіндіреді. Жерлеу ескерткіштері, негізінен, Елек өзенінің сол жағалауынан, Покровка ауылы маңынан тіркелді. Ал V ғасырдың екінші жартысы — IV ғасырдың басында жерлеу ескерткіштерінің саны ұлғайып қана қоймай, оның таралу аймағы да кеңейеді. Сонымен қатар екі хронологиялық топ ескерткіштері арасында генетикалық байланыстар байқалып, әрқайсысының мәдени-хронологиялық горизонтында миграциялық үдерістер маңызды рөл атқарды [46; 24–25].

Қазіргі таңда, Р. Исмагил Еділ-Орал өзендері аралығында қалыптасқан мәдениет атауларын өзгертудің уақыты келді деп есептейді. Яғни, б.з.д. V-IV ғасырлар аралығында Оңтүстік Орал маңын мекендеген көшпелілер мәдениетінің атауын «филипповтық», «яиктық», «шагреновтық» деп өзгертуді ұсынды. Сонымен қатар, Р. Исмагилдің пікірінше прохоров мәдениеті екіге — ерте (б.з.д. IV ғасыр) және соңғы (б.з.д. III–II ғасырлар) деп бөлінуі керек [14; 53–54].

Жалпы, Қазақстанның батыс өлкесі ерте темір дәуірінде көшпелілер бірлестігінің тығыз қоныстанған аймағы болды. Соның ішінде, ерте темір дәуірінің элиталық қорымдары Ойыл өзенінің орта ағысында Ембі өзенінің аңғарында қалыптасты. Осындай қорымдардың біріне Ақтөбе облысы, Темір ауданы, Тасқопа (Теректі) ауылының маңында орналасқан Тасқопа қорымы жатады. Тасқопа қорымының орталығында көлемдерімен ерекшеленетін, топырақ үйіндісі бар екі қорған шоғырланған. Ал қорымның шығыс жағын көлемдері кішірек келген бес қорған алып жатыр. Олар меридиандық бағытта созылған [47; 891]. Зерттеушілердің пікірінше, Тасқопа I қорымының, 1 қорғаны ерте сармат мәдениетіне жатқызылып, шамамен, б.з.д. IV-III ғасырлармен мерзімделеді. Б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысы Батыс Қазақстан жерін мекендеген халықтардың әскери ісінің күшейген уақытымен сәйкес келеді [47; 897].

Бүгінде, біз, савромат-сармат тайпаларының, шамамен мекен еткен аймағын, сонымен қатар, сыртқы түрі, тілі, тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылығы жағынан скифтерге ұқсағандығын білеміз. Бірақ, әлі күнге дейін тарихшы және археолог ғалымдар арасында Оңтүстік Орал маңындағы сарматтардың қоныс аударған аймақтарына байланысты пікірлер көп кездеседі.

Қорытынды

«Савромат-сармат» ескерткіштерінің кезеңге бөлінуі, жекелеген кезеңдердің мерзімделуі, «савромат-сармат» мәдениетіне тән археологиялық кешендердің қалыптасуы, бір мәдениеттен екіншісіне ауысу сипаты мен ерекшеліктері — бұл соңғы онжылдықтарда сарматолог ғалымдардың үнемі талқылайтын мәселелерінің біріне айналды. Бұл жағдайға, ең алдымен, археологиялық дереккөздердің үздіксіз толықтырылуы, зерттелетін аймақтың кеңеюі, бұрын қазылған ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізу және сармат археологиясына зерттеуші жас буындардың келуі негізгі себеп болып отыр. Осының барлығы қалыптасқан ұғымдарды түзетуге және дамытуға жол ашады.

Көптеген зерттеушілер (М.И. Ростовцев, П. Рау, Б.Н. Граков, К.Ф. Смирнов, М.Г. Мошкова, Д.А. Мачинский, В.П. Шилов, М.В. Очир-Горяева және т.б.) савроматтарды қоныстандыру және оларға нақты археологиялық ескерткіштерді жатқызу мәселелерін шешуге тырысты. Жалпы, скиф-сақ мәдениетімен салыстырғанда, савромат-сармат тайпаларының тарихы мен мәдениетін зерттеуге дұрыс көңіл бөлінген жоқ, оны деректік материал санының аз кездесуімен түсіндіруге болады.

Қазіргі таңда, зерттеушілер арасында, Оңтүстік Орал аймағындағы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуында, негізінен, Орта Днепр бойынан келген тайпалар басым рөл атқарды деген пікірлер кездеседі. Алайда, соңғы кездері савромат-сарматтардың Оңтүстік Арал маңындағы сақ тайпаларымен байланысы туралы да деректер келтіріліп жүр.

Buketov University

Қорытындылай келе, савромат-сармат археологиясының зерттелу мәселесі, соның ішінде, орналасу аймағы, этникалық топтар мен олардың тарихы, мәдениеті көптеген зерттеуші ғалымдардың назарын өзіне аудартқанын көре аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Таиров А.Д. Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII–VI вв. до н. э. / А.Д. Таиров. — Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. — 274 с.

2 Геродот. История в девяти книгах. Пер. и примеч. Г.А. Стратановского; отв. ред. С.Л. Утченко. — Л.: Наука, 1972. — 600 с.

3 Белоусов В.В. Военное дело сарматов по данным античной литературной традиции / В.В. Белоусов // Вестн. Том. гос. ун-та. Сер. История и политология. — 2010. — Вып. 3 (83). — С. 299–304.

4 Старший П. Естественная история. Кн. VI / пер. с лат. и комм. под общ. ред. А.В. Подосинова. — Ч. 3. — М.: Наука, 2018. — С. 767–795.

5 Сулимирский Т. Сарматы. Древний народ юга России / Т. Сулимирский; пер. с англ. Т.В. Китайной. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2008. — 191 с.

6 Нефедов Ф.Д. Отчет об археологических исследованиях в Южном Приуралье, произведенных летом 1887–1888 гг. / Ф.Д. Нефедов // Материалы по археологии Восточных губерний. — Т. III. — М., 1899. — С. 1–41.

7 Ростовцев М.И. Скифия и Боспор / М.И. Ростовцев. — Л.: Девятая государственная типография, 1925. — 622 с.

8 Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края / И.А. Кастанье. — 2-е изд. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 516 с.

9 Кастанье И.А. Отчет о раскопках шести курганов в Актюбинском уезде летом 1906 г. / И.А. Кастанье // Тр. Оренбург. учен. архив. комис. — 1907. — Вып. XIX. — С. 102–116.

10 Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма / М.И. Ростовцев. — Петроград: Девятая государственная типография, 1918. — 103 с.

11 Рыков П.С. Очерки по истории Нижнего Поволжья по археологическим материалам / П.С. Рыков. — Саратов: Краевое изд-во, 1936. — 152 с.

12 Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России / М.И. Ростовцев. — М.: Изд. дом «Книжная находка», 2002. — 160 с.

13 Граков Б.Н. Курганы в окрестностях поселка Нежинского Оренбургского уезда по раскопкам 1927 г. / Б.Н. Граков // Тр. секции археологии РАНИОН. — М., 1929. — Вып. IV. — С. 145–156.

14 Китов Е.П. Кочевое население Западного Казахстана в раннем железном веке / Е.П. Китов, А.М. Мамедов. — Астана: Изд. гр. ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2014. — 352 с.

15 Rau P. Die Graber der fruhen Eisenzeitim Unteren Wolgagebiet / P. Rau. — Pokrovsk: Deutscher Staatsverl, 1929. — 80 s.

16 Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадиальным развитием Северного Причерноморья / В.И. Равдоникас // Изв. ГАИМК. — 1932. — Т. 12. — Вып. 1–8. — С. 5–106.

17 Синицын И.В. Сарматские курганные погребения в северных районах Нижнего Поволжья (по раскопкам 1930 г.) / И.В. Синицын // Сб. Нижневолж. краевого музея. — Саратов, 1932. — С. 56–75.

18 Арзютов Н.К. Аткарский курганный могильник раскопки 1928–30 гг. / Н.К. Арзютов // Изв. Нижневолж. ин-та краеведения. — 1936. — Т. VII. — С. 86–101.

19 Рыков П.С. Культура древних финнов в районе р. Узы / П.С. Рыков. — Саратов: Нижневолж. ин-т краеведения, 1930. — 112 с.

20 Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов / Б.Н. Граков // Вопросы древней истории. — 1947. — № 3. — С. 100–121.

21 Помпоний Мела. Хорография / под общ. ред. А.В. Подосинова. — М.: Изд-во Ун-та Дмитрия Пожарского, 2017. (Сер. Bibliotheca antiqua. Series Latina). — 512 с.

22 Толстов С.П. Древний Хорезм / С.П. Толстов. — М.: МГУ, 1948. — 351 с.

23 Синицын И.В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья / И.В. Синицын. — Саратов: Сарат. гос. ун-т, 1947. — 134 с.

24 Сальников К.В. Древнейшее население Челябинской области (по данным археологических памятников) / К.В. Сальников. — Вып. 1. — Челябинск: Челяб. гос. изд-во, 1948. — 64 с.

25 Смирнов К.Ф. Сарматские племена Северного Прикаспия / К.Ф. Смирнов // Краткие сообщения Ин-та материальной культуры. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — Вып. XXXIV. — С. 97–114.

26 Сальников К.В. Древнейшие памятники истории Урала / К.В. Сальников. — Свердловск: Обл. гос. изд-во, 1952. — 160 с.

27 Смирнов К.Ф. Проблема происхождения ранних сарматов / К.Ф. Смирнов // Советская археология. — 1957. — № 3. — С. 3–19.

28 Смирнов К.Ф. Савроматы и сарматы / К.Ф. Смирнов // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — М.: Наука, 1977. — С. 129–139.

29 Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов / К.Ф. Смирнов — М.: Наука, 1964. — 380 с.

30 Мошкова М.Г. Сарматские курганы в Оренбургской области / М.Г. Мошкова // Краткие сообщения Ин-та археол. — М.: Изд. АН СССР, 1961. — Вып. 83. — С. 115–125.

Buketov University

31 Мошкова М.Г. Ново-Кумакский курганный могильник близ г. Орска / М.Г. Мошкова // Памятники скифо-сарматской культуры. Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1962. — № 115. — С. 204–236.

32 Мошкова М.Г. О раннесарматских втульчатых наконечниках стрел / М.Г. Мошкова // Краткие сообщения Ин-та археол. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — Вып. 89. — С. 77–82.

33 Мошкова М.Г. Памятники раннесарматской (прохоровской) культуры / М.Г. Мошкова // Свод археологических источников. — М., 1963. — Вып. Д 1–10. — 56 с.

34 Мошкова М.Г. Основные проблемы сарматской археологии / М.Г. Мошкова // Краткие сообщения Ин-та археол. — М.: Наука, 1991. — Вып. 204. — С. 10–18.

35 Кадырбаев М.К. Захоронение воинов савраматского времени на левобережье р. Илек / М.К. Кадырбаев, Ж.К. Курманкулов // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. — Алма-Ата: Наука, 1976. — С. 137–156.

36 Железчиков Б.Ф. Ранние кочевники Южного Приуралья / Б.Ф. Железчиков. — М., 1980. — 16 с.

37 Железчиков Б.Ф. Савроматы исторические и археологические / Б.Ф. Железчиков; отв. ред. Б.А. Раев // Античная цивилизация и варварский мир. — Новочеркасск, 1994. — С. 15–17.

38 Пшеничнюк А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала / А.Х. Пшеничнюк. — М: Наука, 1983. — 200 с.

39 Вишневская О.А. Ранние саки Приаралья / О.А. Вишневская, М.А. Итина // Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии СССР. — 1971. — № 177. — С. 197–207.

40 Скрипкин А.С. Этнические проблемы сарматской культуры / А.С. Скрипкин // Вопросы древней и средневековой истории Южного Урала. — Уфа, 1987. — С. 88–104.

41 Таиров А.Д. Периодизация памятников ранних кочевников Южного Зауралья VII–II вв. до н.э. / А.Д. Таиров // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии: Докл. к V Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Краснодар, 2004. — С. 3–21.

42 Таиров А.Д. Прохоровская культура Южного Урала: генезис и эволюция / А.Д. Таиров // Раннесарматская культура: формирование, развитие и хронология: Материалы IV Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Самара, 2000. — Вып. 1. — С. 16–27.

43 Гуцалов С.Ю. Погребальные сооружения могильника Кырык-Оба II в Западном Казахстане / С.Ю. Гуцалов // Российская археология. — 2010. — № 2. — С. 51–66.

44 Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. / С.Ю. Гуцалов. — Уральск: Западно-Казахстанский центр археологии, 2004. — 136 с.

45 Яблонский Л.Т. Новые раскопки в Казахстане и проблема формирования раннесарматской культуры / Л.Т. Яблонский // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. — Алматы, 2011. — Т. 2. — С. 59–64.

46 Яблонский Л.Т. Проблема хронологии и типологизации сарматских культур на современном этапе их изучения (в свете новейших материалов из Южного Приуралья) / Л.Т. Яблонский // Региональные особенности раннесарматской культуры: Материалы семинара Центра изучения истории и культуры сарматов. — Волгоград, 2007. — Вып. 2. — С. 4–36.

47 Бисембаев А.А. Новые памятники кочевой элиты раннего железного века Актюбинской области. (Предварительные итоги) / А.А. Бисембаев, К.А. Жамбулатов, А.И. Хаванский, Г.А. Ахатов, Р.Ж. Жанузак // Үлкен Алтай әлемі = Мир Большого Алтая = World of Great Altay. — 2020. — № 6 (2). — С. 889–902.

А.Б. Қалыш, А.Ш. Аққалиева

История изучения савроматских памятников Западного Казахстана
К проблеме формирования и развития культуры ранних кочевников

Статья посвящена истории изучения памятников савромата в окрестностях Южного Приуралья, в которой в основном затрагиваются вопросы формирования и развития культуры ранних кочевников. Данные об истории ранних кочевников и областях их географического расположения берут начало в работах античных авторов. В частности, греческий историк Геродот в своей работе «История» пишет, что сарматские племена населяли земли, прилегающие к восточной границе Скифии. В целом, античная литература представляет ценные сведения о племенах савромат-сарматов, соответствующие выбранной нами теме. Тем не менее древние племена, жившие в приуральских степях в ранний железный век, долгое время оставались неизученными. Только с XIX–XX вв. данная проблема начинает привлекать внимание исследователей. За это время такие ученые, как Ф.Д. Нефедов, И.А. Кастанье, М.И. Ростовцев, Б.Н. Граков, П.С. Рыков, М.К. Кадырбаев и другие проводили археологические раскопки памятников савромат-сарматской культуры и внесли большие изменения в изучение данной культуры. Также открытие в 1887 г. Оренбургской научной архивной комиссии способствовало дальнейшему изучению истории кочевников.

Ключевые слова: Южное Приуралье, культура ранних кочевников, история изучения, формирование, развитие.

Buketov University

A.B. Kalysh, A.Sh. Akkaliyeva

History of studying Sauromat sites of western Kazakhstan (to the problem of formation and development of culture of early nomads)

This article is devoted to the history of the study of Sauromat sites in the Southern Urals, which mainly addresses the formation and development of the culture of the early nomads. Data on the history of the early nomads and the areas of their geographical location originate in the works of ancient authors. In particular, the Greek historian Herodotus in his History writes that the Sarmatian tribes inhabited the lands adjacent to the eastern border of Scythia. In general, ancient literature presents valuable information about the tribes of the Sauromat-Sarmatians, corresponding to the topic we have chosen. Nevertheless, the ancient tribes that lived in the Ural steppes in the early Iron Age remained unexplored for a long time. Only since the 19th-20th centuries, this problem begins to attract the attention of researchers. During this time, scientists such as F.D. Nefedov, I.A. Castanye, M.I. Rostovtsev, B.N. Grakov, P.S. Rykov, M.K. Kadyrbaev, and others carried out archaeological excavations of sites of Sauromat-Sarmatian culture and made great changes in the study of it. Also, the opening in 1887 of the Orenburg Scientific Archival Commission contributed to the further study of the history of nomads.

Keywords: Southern Urals, culture of early nomads, history of study, formation, development.

Buketov University

References

1 Tairov, A.D. (2007). Kochevniki Uralo-Kazakhstanskikh stepei v VII–VI vv. do n.e. [Nomads of the Ural-Kazakhstan steppes in the 7th-6th centuries BC]. Cheliabinsk: Izdatelstvo Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

2 Gerodot (2000). Istoriia v deviati knigakh [A story in nine books]. S.L. Utchenko (Ed.); (G.A. Stratanovskogo Trans). Leningrad: Nauka [in Russian].

3 Belousov, V.V. (2010). Voennoe delo sarmatov po dannym antichnoi literaturnoi traditsii [Warfare of the Sarmatians according to the ancient literary tradition]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia Istoriia i politologiia — Bulletin of the Tomsk State University. History and political science, 3 (83)* [in Russian].

4 Starshii, P. (2018). Estestvennaia istoriia. Kniga VI [Natural history. Book VI]. Part 3. (A.V. Podosinova Trans). Moscow: Nauka [in Russian].

5 Sulimirskii, T. (2008). Sarmaty. Drevnii narod yuga Rossii [Sarmatians. The ancient people of the south of Russia]. Moscow: ZAO «Tsentrpoligraf» [in Russian].

6 Nefedov, F.D. (1899). Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh v Yuzhnom Priurale, proizvedennykh letom 1887–1888 gg. [Report on archaeological research in the Southern Urals, carried out in the summer of 1887–1888]. *Materialy po arkheologii Vostochnykh gubernii — Materials on the archeology of the Eastern provinces*, III, 1–41 [in Russian].

7 Rostovtsev, M.I. (1925). Skifiia i Bospor [Scythia and the Bosporus]. Leningrad: Deviataia gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].

8 Kastane, I.A. (2007). Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraia [Antiquities of the Kirghiz steppe and the Orenburg region]. 2nd ed. Almaty: Daik-Press [in Russian].

9 Kastane, I.A. (1907). Otchet o raskopkakh shesti kurganov v Aktiubinskom uezde letom 1906 g. [Report on the excavations of six burial mounds in the Aktobe district in the summer of 1906]. *Trudy Orenburgskoi uchenoi arkhivnoi komissii — Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission, XIX* [in Russian].

10 Rostovtsev, M.I. (1918). Kurgannye nakhodki Orenburgskoi oblasti epokhi rannego i pozdnego ellinizma [Burial finds of the Orenburg region of the era of early and late Hellenism]. Petrograd: Deviataia gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].

11 Rykov, P.S. (1936). Ocherki po istorii Nizhnego Povolzhia po arkheologicheskim materialam [Essays on the history of the Lower Volga region based on archaeological materials]. Saratov: Kraevoe izdatelstvo [in Russian].

12 Postovtsev, M.I. (2002). Ellinstvo i iranstvo na yuge Rossii [Hellenism and Iranism in the South of Russia]. Moscow: Izdatelskii dom «Knizhnaia nakhodka» [in Russian].

13 Grakov, B.N. (1929). Kurgany v okrestnostiakh poselka Nezhinskogo Orenburgskogo uezda po raskopkam 1927 g. [Mounds in the vicinity of the village of Nezhinsky, Orenburg district according to excavations in 1927]. *Trudy sektsii arkheologii RANION — Proceedings of the Archeology Section of the RANION.* Moscow, IV [in Russian].

14 Kitov, E.P., & Mamedov, A.M. (2014). Kochevoe naselenie Zapadnogo Kazakhstana v rannem zheleznom veke [Nomadic population of Western Kazakhstan in the early Iron Age]. Astana: Izdatelskaia gruppa FIA imeni A.Kh. Margulana v g. Astane [in Russian].

15 *Rau, P. (1929). Die Graber der fruhen Eisenzeitim Unteren Wolgagebiet. Pokrovsk*: Deutscher Staatsverl.

16 Ravdonikas, V.I. (1932). Peshchernye goroda Kryma i gotskaia problema v sviazi so stadialnym razvitiem Severnogo Prichernomoria [Cave towns of the Crimea and the Gothic problem in connection with the stadial development of the Northern Black Sea region]. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kultury – News of the State Academy of the History of Material Culture,* 12, 1–8 [in Russian].

17 Sinitsyn, I.V. (1932). Sarmatskie kurgannye pogrebeniia v severnykh raionakh Nizhnego Povolzhia (po raskopkam 1930 g.) [Sarmatian burial mounds in the northern regions of the Lower Volga region (according to excavations in 1930)]. *Sbornik Nizhnevolzhskogo kraevogo muzeia — Collection of the Nizhnevolzhsky Regional Museum. Saratov* [in Russian].

18 Arziutov, N.K. (1936). Atkarskii kurgannyi mogilnik raskopki 1928–30 gg. [Atkar burial mound excavated in 1928–30]. *Izvestiia Nizhnevolzhskogo instituta kraevedeniia — News of the Lower Volga Institute of Local Lore, VII, 86–101 [in Russian]*.

19 Rykov, P.S. (1930). Kultura drevnikh finnov v raione r. Uzy [The culture of the ancient Finns in the region of the river Uzy]. Saratov: Nizhnevolzhskii institut kraevedeniia [in Russian].

20 Grakov, B.N. (1947). Perezhitki matriarkhata u sarmatov [Remnants of matriarchy among the Sarmatians]. *Voprosy drevnei istorii — Questions of ancient history*, 3, 100–121 [in Russian].

21 Pomponii Mela. (2017). Khorografiia [Chorografiya]. A.V. Podosinova (Ed.). Moscow: Izdatelstvo Universiteta Dmitriia Pozharskogo (Series: Bibliotheca antiqua. Series Latina) [in Russian].

22 Tolstov, S.P. (1948). Drevnii Khorezm [Ancient Khorezm]. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

23 Sinitsyn, I.V. (1947). Arkheologicheskie raskopki na territorii Nizhnego Povolzhia [Archaeological excavations on the territory of the Lower Volga region]. Saratov: Saratovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

24 Salnikov, K.V. (1948). Drevneishee naselenie Cheliabinskoi oblasti (po dannym arkheologicheskikh pamiatnikov) [The oldest population of the Chelyabinsk region (according to archaeological sites)]. Issue. 1. Cheliabinsk: Cheliabinskoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].

25 Smirnov, K.F. (1950). Sarmatskie plemena Severnogo Prikaspiia [Sarmatian tribes of the Northern Caspian]. *Kratkie soobshcheniia Instituta materialnoi kultury — Brief reports of the Institute of Material Culture.* Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, XXXIV [in Russian].

26 Salnikov, K.V. (1952). Drevneishie pamiatniki istorii Urala [The most ancient monuments of the history of the Urals]. Sverdlovsk: Oblastnoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].

27 Smirnov, K.F. (1957). Problema proiskhozhdeniia rannikh sarmatov [The problem of the origin of the early Sarmatians]. *Sovetskaia arkheologiia — Soviet archeology, 3, 3–19* [in Russian].

28 Smirnov, K.F. (1977). Savromaty i sarmaty [Sauromats and Sarmatians]. *Problemy arkheologii Evrazii i Severnoi Ameriki — Problems of archeology of Eurasia and North America*. Moscow: Nauka [in Russian].

29 Smirnov, K.F. (1964). Savromaty. Ranniaia istoriia i kultura sarmatov [Sauromats. Early history and culture of the Sarmatians]. Moscow: Nauka [in Russian].

30 Moshkova, M.G. (1961). Sarmatskie kurgany v Orenburgskoi oblasti [Sarmatian mounds in the Orenburg region]. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhelologii — Brief reports of the Institute of Archeology*. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 83, 115–125 [in Russian].

31 Moshkova, M.G. (1962). Novo-Kumakskii kurgannyi mogilnik bliz g. Orska [Novo-Kumak burial mound near the city of Orsk]. *Pamiatniki skifo-sarmatskoi kultury. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR — Monuments of the Scythian-Sarmatian culture. Materials and research on the archeology of the USSR*. Moscow, 115, 204–236 [in Russian].

32 Moshkova, M.G. (1962). O rannesarmatskikh vtulchatykh nakonechnikakh strel [On early Sarmatian socketed arrowheads], *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii — Brief reports of the Institute of Archeology*. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 89, 77–82 [in Russian].

33 Moshkova, M.G. (1963). Pamiatniki rannesarmatskoi (prokhorovskoi) kultury [Monuments of the early Sarmatian (Prokhorovka) culture]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov — Code of archaeological sources.* Moscow, D 1–10, 56 [in Russian].

34 Moshkova, M.G. (1991). Osnovnye problemy sarmatskoi arkheologii [Main problems of Sarmatian archeology]. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii — Brief reports of the Institute of Archeology.* Moscow: Nauka, 204, 10–18 [in Russian].

35 Kadyrbaev, M.K., & Kurmankulov, Zh.K. (1976). Zakhoronenie voinov savramatskogo vremeni na levoberezhe r. Ilek [Burial of the warriors of the Savramat time on the left bank of the river. Ilek]. *Proshloe Kazakhstana po arkheologicheskim istochnikam — The past of Kazakhstan according to archaeological sources*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

36 Zhelezchikov, B.F. (1980). Rannie kochevniki Yuzhnogo Priuralia [Early nomads of the Southern Urals]. Moscow [in Russian].

37 Zhelezchikov, B.F. (1994). Savromaty istoricheskie i arkheologicheskie [Sauromats historical and archaeological]. *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarskii mir — Antique civilization and the barbarian world*. Novocherkassk [in Russian].

38 Pshenichniuk, A.Kh. (1983). Kultura rannikh kochevnikov Yuzhnogo Urala [Culture of the early nomads of the Southern Urals]. Moscow: Nauka [in Russian].

39 Vishnevskaia, O.A., & Itina, M.A. (1971). Rannie saki Priaralia [Early Saks of the Aral Sea Region]. *Problemy skifskoi arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR — Problems of Scythian archeology. Materials and research on the archeology of the USSR,* 177, 197–207 [in Russian].

40 Skripkin, A.S. (1987). Etnicheskie problemy sarmatskoi kultury [Ethnic problems of the Sarmatian culture]. *Voprosy drevnei i srednevekovoi istorii Yuzhnogo Urala — Questions of ancient and medieval history of the Southern Urals,* Ufa, 88–104 [in Russian].

41 Tairov, A.D. (2004). Periodizatsiia pamiatnikov rannikh kochevnikov Yuzhnogo Zauralia VII–II vv. do n.e. [Periodization of sites of early nomads of the Southern Trans-Urals of the 7th–2nd centuries BC]. Proceedings from Problems of Sarmatian archeology and history: V Mezhdunarodnaia konferentsiia (2004 goda) – 5th International Conference. (pp. 3-21). Krasnodar [in Russian].

42 Tairov, A.D. (2000). Prokhorovskaia kultura Yuzhnogo Urala: genezis i evoliutsiia [Prokhorovskaya culture of the Southern Urals: genesis and evolution]. Proceedings from Early Sarmatian culture: formation, development and chronology: “Problems of Sarmatian archeology and history”: *IV Mezhdunarodnaia konferentsiia (2000 goda) —4th International Conference.* (pp. 16-27). Samara [in Russian].

43 Gutsalov, S.Yu. (2010). Pogrebalnye sooruzheniia mogilnika Kyryk-Oba II v Zapadnom Kazakhstane [Burial structures of the Kyryk-Oba II burial ground in Western Kazakhstan]. *Rossiiskaia arkheologiia — Russian archeology,* 2, 51-66 [in Russian].

44 Gutsalov, S.Yu. (2004). Drevnie kochevniki Yuzhnogo Priuralia VII–I vv. do n.e. [Ancient nomads of the Southern Urals of the 7th–1st centuries BC]. Uralsk: Zapadno-Kazakhstanskii tsentr arkheologii [in Russian].

45 Yablonskii, L.T. (2011). Novye raskopki v Kazakhstane i problema formirovaniia rannesarmatskoi kultury [New excavations in Kazakhstan and the problem of the formation of the early Sarmatian culture]. Proceedings from Archeology of Kazakhstan in the

Buketov University

era of independence: results, prospects: *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 20-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 20-letiiu Instituta arkheologii imeni A.Kh. Margulana KN MON RK —International Scientific Conference dedicated to the 20th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan and the 20th anniversary of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology KN MON RK.* (pp. 59-64). Almaty [in Russian].

46 Yablonskii, L.T. (2007). Problema khronologii i tipologizatsii sarmatskikh kultur na sovremennom etape ikh izucheniia (v svete noveishikh materialov iz Yuzhnogo Priuralia) [The problem of chronology and typology of Sarmatian cultures at the present stage of their study (in the light of the latest materials from the Southern Urals)]. Proceedings from Regional features of the early Sarmatian culture: *Seminar Tsentra izucheniia istorii i kultury sarmatov (2007 goda) – Seminar of the Center for the Study of the History and Culture of the Sarmatians*. (pp. 4-36). Volgograd [in Russian].

47 Bisembaev, A.A., Zhambulatov, K.A., Khavanskii, A.I., Akhatov, G.A., & Zhanuzak, R.Zh. (2020). Novye pamiatniki kochevoi elity rannego zheleznogo veka Aktiubinskoi oblasti (Predvaritelnye itogi) [New monuments of the nomadic elite of the early Iron Age of the Aktobe region (Preliminary results)]. *Ulken Altai alemi — Mir Bolshogo Altaia — World of Great Altay, 6 (2), 889–902* [in Russian].

Buketov University